

ROZMOWY Z CZŁONKAMI ZAGRANICZNYMI PAN

Jacques Le Goff - francuski historyk mediewista, ur. w 1924 r. w Tulonie¹. Po ukończeniu nauki w paryskim liceum Louis-le-Grand, studiował w Ecole Normale Supérieure, a następnie w Lincoln College w Oxfordzie i Ecole Française w Rzymie. Pracę zawodową rozpoczął jako asystent prof. Michela Mollata w Lille. Niebawem jednak wrócił do Paryża, pracował w Ecole Pratique des Hautes Etudes (następnie EHESS), gdzie w latach 1972-77 kierował przejętą po Fernandzie Braudelu Sekcją VI (Nauki Społeczne); członek komitetu redakcyjnego «Annales» i jeden z najważniejszych twórców tej szkoły, członek Komitetu Prac Historycznych (1972) i prezydent EHESS (1975-77), aktualnie (2003) prof. Le Goff jest jednym z dyrektorów przeglądu «Annales économies sociétés civilisations».

¹ Zob. m.in. *Who's Who in France. Dictionnaire biographique*; Jacques Julliard, Michel Winock, *Dictionnaire des intellectuels français*, Paris 1996, s. 698-699, Witold Kula, *Rozdziałki*. Oprac. Nina Assorodobraj-Kula i Marcin Kula, Warszawa 1996, 103, 112, 118, 308, 356; Jacques Le Goff, *Style biografii historycznej*. Rozmowę przeprowadził Remi Forycki, «Nowe Książki» 1997 nr 10, s. 6-10, Henryk Samsonowicz: Recenzja - J. Le Goff, *Narodziny czyśćca* (Warszawa 1997), tamże, s. 11-13; Jerzy Strzelczyk: Recenzja - *Człowiek średniowiecza* (Warszawa 1996), tamże, s. 12-13.

Ten jeden z najwybitniejszych współczesnych francuskich mediewistów, jeden z największych europejskich humanistów, przez kilkadziesiąt lat zajmował się również dydaktyką uniwersytecką, kształtowaniem programów nauczania historii i geografii we Francji, wreszcie popularyzacją historii (m.in. w Radiu France-Culture).

Od początku pracy zawodowej szczególne związki łączyły prof. Le Goffa z Europą Środkową. Pobyt w Czechosłowacji na stażu naukowym w 1948 sprawił, iż prawa człowieka, w tych krajach stały mu się bardzo bliskie. Ożeniony z Polką, zaprzyjaźniony z polskimi historykami - między innymi z Witoldem Kulą i z Bronisławem Geremkiem - wspierał Polskę w okresie stanu wojennego.

Jacques Le Goff jest autorem niezwykle płodnym, opublikował kilkadziesiąt książek, niektóre wielokrotnie, uczestniczył w redakcji kilkudziesięciu opracowań, napisał przedmowy do tyluż innych. Jego prace były tłumaczone i wydawane w kilku językach. Załączona poniżej bibliografia, zawierająca prawie wszystkie najważniejsze publikacje tego autora, daje najlepsze wyobrażenie zarówno o jego szczegółowych zainteresowaniach badawczych, jak też i o rozmiarach jego wydawniczego dorobku.

BIBLIOGRAFIA KSIĄŻEK JACQUESA LE GOFFA

I. WYDAWNICTWA FRANCUSKIE I ZAGRANICZNE (AUTOR, WSPÓŁAUTOR, REDAKTOR LUB WYDAWCA) :

A la recherche du Moyen Age, avec la collab. de Jean-Maurice de Montrémy, Louis Audibert, Paris 2003

Les Annales et l'histoire de l'Italie médiévale, Ecole Française de Rome, 1981

L'Apogée de la chrétienté: v. 1180 - v. 1330, Bordas, Paris 1982, 1994 (*Le XIIIe siècle: l'apogée de la chrétienté: v. 1180 - v. 1330*)

Un autre Moyen Âge, Gallimard, Paris 1999

Battistero di Parma, F.M. Ricci, 1992-1993. Comprend: T. 1 (Rilievo fotografico di Daniele Broia e Floriano Finzi; testi di Georges Duby, Giovanni Romano, Chiara Frugoni; note sul restauro di Peter Rockwell, Bruno Zanardi. La decorazione pittorica), testi di Jacques Le Goff [et al.], note sul restauro di Bruno Zanardi, fotogr. fotoscintifica di Broia e Finzi.

La bourse et la vie. Economie et religion au Moyen Âge, Hachette, Paris 1986, 1997, 1999 (*Un autre Moyen Âge*)

Claude Brémond, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, *L'«Exemplum»*, [in:] *Typologie des Sources du Moyen Âge occidental*, fasc. 40, Brépols, Turnhout, 1982

Le Charivari, Actes de la table ronde organisée à Paris (25-27 IV 1977), publiés par Jacques Le Goff et Jean-Claude Schmitt. Ed. de l'E.H.E.S.S., Paris 1981

André Chédeville, Jacques Le Goff, Jacques Rossiaud, *La Ville en France au Moyen Âge: des Carolingiens à la Renaissance* (t. II de *l'Histoire de la France urbaine*), Le Seuil, Paris 1980, 1998

Jacques Chiffolleau, *La Comptabilité de l'au-delà: les hommes, la mort et la religion d'Avignon à la fin du Moyen âge, vers 1320-1480*, Ecole française de Rome, Paris 1980

La città e le mura, a cura di Cesare De Seta et Jacques Le Goff, G. Laterza, Bari 1989

La Civilisation de l'Occident médiéval, Arthaud, Paris 1964, 1984, 1990, 1997 (Flammarion)

Contextualisation the "Medieval", Sage Publications, New Delhi-London 1998

Crise de l'urbain, futur de la ville. Colloque de Royaumont, 1984, sous la réd. de Louis Guieysse et Jacques Le Goff, Economica, Paris 1985

Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne, [w:] Anna Imelde Galleti, *Niveaux de culture et groupes sociaux*, Paris-Le Haye 1967, pp. 21-32

Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval, [sous la dir. de] Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt, Fayard, Paris 1999

Essais d'ego-histoire, textes réunis et présentés par Jacques Le Goff et Pierre Nora, Gallimard, Paris 1987

L'Europe racontée aux jeunes, Le Seuil, Paris 1996

Faire l'histoire, vol. I - III, par Jacques Le Goff et Pierre Nora, Gallimard, Paris 1974, 1986

Famille et parenté dans l'Occident médiéval, actes du colloque à Paris, 6-8 juin 1974..., présentés par Georges Duby et Jacques Le Goff, Ecole Française de Rome, Paris 1977

François d'Assise entre les renouvellements et les pensanteurs du monde féodal, Paris 1981

Hérésie et sociétés dans l'Europe pré-industrielle, XIe-XVIIIe siècle. Communications et débats du colloque de Royaumont, [27-30 mai 1962], présentées par Jacques Le Goff, Mouton, Paris-La Haye 1968

Histoire, géographie: 5, nouveau programme, par Jacques Le Goff [et al.], Bordas, Paris 1978

Histoire de la France religieuse. T. I - IV, sous la direction de Jacques Le Goff et René Rémond, Le Seuil, Paris 1988-92

Das Hochmittelalter, Frankfurt a.M. 1965

L'Homme médiéval, sous la dir. de Jacques Le Goff, [trad. de l'italien par Monique Aymard, du ms. russe par Jean-Jacques Marie, et du ms. polonais par Joanna Arnold-Moricet.] 1989, 1994

L'imaginaire médiéval. Essais, Gallimard, Paris 1985 i 1991, 1994, 1999 (*Un autre Moyen Âge*)

Les Intellectuels au Moyen Âge, Le Seuil, Paris 1957, 1985, 1998

Intellectuels français, intellectuels hongrois: XIIe-XXe siècle. Actes du colloque franco-hongrois d'histoire sociale à Matrafured, 1980, sous la réd. de Belà Kopeczi et Jacques Le Goff, Ed. du C.N.R.S. et Akadémiai Kiado, Paris-Budapest 1985

Intervista sulla storia, Bari 1982

Les limbes, Ed. Gallimard, Paris 1986

Les Maladies ont une histoire, présenté par Jacques Le Goff et Jean-Charles Sournia, Le Seuil, Paris 1985

Marchands et banquiers du Moyen Âge, P.U.F., Paris 1956, 1962, 1966, 1969, 1993, 2001

Medieval callings, ed. by Jacques Le Goff, transl. by Lydia G. Cochrane, The University of Chicago press, Chicago 1996

The Medieval imagination, transl. by Arthur Goldhammer, The University of Chicago Press, Chicago-London 1992

Le Monde à l'époque de Copernic, A. Blanchard, Paris 1975

Le Moyen Âge: 1060-1330, Bordas, Paris 1962, 1968, 1971

Le Moyen Âge aujourd'hui: trois regards contemporains sur le Moyen Âge, histoire, théologie, cinéma. Actes de la rencontre de Cerisy-la-Salle, juillet 1991, sous la dir. de Jacques Le Goff et Guy Lobrichon, Le Léopard d'or, Paris 1998

Un Moyen-Âge en image, F. Hazan, Paris 2000

La naissance du Purgatoire, Gallimard, Paris 1981, 1991, 1999 (*Un autre Moyen Âge*)

La nouvelle histoire, sous la direction de Roger Chartier, Jacques Le Goff et Jacques Revel, Retz CEPL, Paris 1978, Bruxelles 1988

Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Colloque franco-hongrois de Tihany, 10-14 oct. 1977, sous la réd. de Belà Kopeczi et Jacques Le Goff, Ed. du C.N.R.S. et Akadémiai Kiado, Paris-Budapest 1982

L'Occident médiéval et le temps, Gallimard, Paris 1999

Patrimoine et passions identitaires. Entretiens du patrimoine, Paris, 6-8.01.1997, sous la présidence de Jacques Le Goff, Fayard - Ed. du Patrimoine, Paris 1998

Pour l'amour de villes. Entretiens avec Jean Lebrun, Textuel, Paris 1997

Pour un autre Moyen Âge: temps, travail et culture en Occident. 18 essais, Gallimard, Paris 1977, 1991, 1999 (*Un autre Moyen Âge*)

Rire au Moyen Âge, Ed. Gallimard, Paris 1999

Le rire dans les règles monastiques du haut Moyen Âge, Gallimard, Paris 1999

Le sacré royal: à l'époque de Saint Louis: d'après le manuscrit latin 1246 de la BNF, avec la collaboration de: Eric Palazzo, Jean-Claude Bonne, Marie-Noël Colette, Gallimard, Paris 2001

Saint François d'Assise, Gallimard, Paris 1999

Saint Louis, Gallimard, Paris 1996

Storia e Memoria, Turin 1977, 1988 (*Histoire et Mémoire*, Gallimard, Paris)

Titres et travaux scientifiques, [Châtenay-Malabry ok. 1976]

Travail, techniques et artisans dans les systèmes de valeur du haut moyen âge (V^e-Xe siècles), Spoleto 1971

Une vie pour l'histoire. Entretiens avec Marc Heurgon, La Découverte, Paris 1996

La Vieille Europe et la nôtre, Le Seuil, Paris 1994

20 siècles en cathédrales [exposition, Reims, 29.06 - 4.11.2001], sous le patronage de Jacques Le Goff, sous la dir. de Catherine Arminjon et Denis Laval, Monum, Ed. du Patrimoine, Paris 2001

II. PRZEDMOWY DO :

A l'Est, la mémoire retrouvée, sous la dir. d'Alain Brossat [et al.], La Découverte, Paris 1990

Aelius Aristide, *Discours sacrés: rêve, religion, médecine au IIème siècle après J.C.*, Macula, Paris 1986

Art FMR. Sect. 3, VIe-Xe siècles. T. 1, textes Luis Vázquez de Parga Iglesias [et al.], morceaux choisis Umberto Eco [et al.], sous la dir. de Franco Maria Ricci

Antonella Astorri, Patrizia Salvadori, *Histoire illustrée de la Première Guerre Mondiale*, trad. de l'italien par Reto Morgenthaler, Ed. Place des Victoires, Paris 2000

John W. Baldwin, *Philippe Auguste et son gouvernement: les fondations du pouvoir royal en France au Moyen âge*, trad. de l'anglais par Béatrice Bonne, Fayard, Paris 1991

Roland Bechmann, *Villard de Honnecourt: la pensée technique au XIIIe siècle et sa communication*, Picard, Paris 1991, 1993

Anne Berthelot, François Cornilliat, *Littérature: Moyen âge, XVIe siècle: textes et documents*, Introd. historique de Jacques Le Goff, Nathan, Paris 1988

Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire: ou métier d'historien*. Edition critique préparée par Etienne Bloch, A. Colin, Paris 1993

Marc Bloch, *Les rois thaumaturges: étude sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale particulièrement en France et en Angleterre*, Gallimard, [Paris] 1983, 1998

Alain Boureau, *La légende dorée: le système narratif de Jacques de Voragine*, Le Cerf, Paris 1984

Dominique Boutet, Armand Strubel, *Littérature, politique et société dans la France du Moyen âge*, Presses universitaires de France, Paris 1979

Peter Brown, *L'essor du christianisme occidental: triomphe et diversité, 200-1000*, trad. de l'anglais par Paul Chemla, Le Seuil, Paris, 1997

Philippe Buc, *L'ambiguïté du Livre: prince, pouvoir et peuple dans les commentaires de la Bible au Moyen âge*, Beauchesne, Paris 1994

Peter Burke, *La Renaissance européenne*, trad. de l'anglais par Paul Chemla, 2000

Alberto Capatti, Massimo Montanari, *La cuisine italienne: histoire d'une culture*, trad. de l'italien par Anna Colao, avec la collaboration de Mino Colao, 2000 (préface de J. Le Goff à l'édition française)

Franco Cardini, *Europe et islam: histoire d'un malentendu*, trad. de l'italien par Jean-Pierre Bardos, Le Grand livre du mois, Paris 2000

Françoise Clier-Colombani, *La fée Mélusine au Moyen âge: images, mythes et symboles*, Le Léopard d'or, Paris 1991

Christopher Dawson, *Le moyen âge et les origines de l'Europe: des invasions à l'an 1000*, trad. de l'anglais sous la dir. de Louis Halphen, Arthaud, Grenoble-Paris 1960

De Russie et ailleurs, feux croisés sur l'histoire: pour Marc Ferro. Textes recueillis et éd. par Martine Godet [et al.], Institut d'Etudes Slaves, Paris 1995

Robert Delort, François Walter, *Histoire de l'environnement européen*, Presses universitaires de France, Paris 2001

Georges Duby, *An 1000, an 2000: sur les traces de nos peurs*, Textuel, Paris 1999, 2001

Michel Marie Dufeil, *Saint-Thomas et l'histoire*, CUERMA, Aix en Provence 1991

Anne Egger, *Amiens: la cathédrale peinte*, fotogr. de Martin Fraudreau, Perrin, Paris 2000

Les exempla médiévaux: introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'Index exemplorum de Frederic C. Tubach, sous la dir. de Jacques Berlioz et Marie Anne Polo de Beaulieu, avant-propos de Claude Bremond, Jacques Le Goff et Jean-Claude Schmitt, GARAE-Hésiode, Carcassonne 1992

- Chiara Frugoni, *François d'Assise: la vie d'un homme*, trad. de l'italien par Catherine Dalarun-Mitrovitsa, Éd. Noësis, Paris 1997
- Françoise Gasparri, *La Principauté d'Orange au Moyen âge: fin XIIIe - XVe siècles*, Le Léopard d'Or, Paris 1985
- Agnès Gerhards, *Dictionnaire historique des ordres religieux*, Fayard, Paris 1998
- Agnès Gerhards, *La Société médiévale*, MA éd., Paris 1986
- Gervais de Tilbury (115.? - 123.?), *Le livre des merveilles: divertissement pour un empereur (troisième partie)*, trad. et commenté par Annie Duchesne, Les Belles lettres, Paris 1992
- Pierre Giolitto, *L'enseignement de l'histoire aujourd'hui: programmes 1985*, A. Collin - Bourrelier, Paris 1986
- Aron Gourevitch Iakovlevitch, *La naissance de l'individu dans l'Europe médiévale*, trad. du russe par Jean-Jacques Marie, Le Seuil, Paris 1997
- Myriam Greilsammer, *L'Envers du tableau: mariage & maternité en Flandre médiévale*, A. Collin, Paris 1990
- Alain Guerreau, *Le Féodalisme, un horizon théorique*, Le Sycomore, Paris 1980
- Pierre-Marie Gy, *La liturgie dans l'histoire*, Le Cerf, Paris 1990
- L'héritage occidental*, éd. par Gérard Chaliand, Sophie Mousset, O. Jacob, Paris 2002
- Histoire de l'Adriatique*, sous la dir. de Pierre Cabanes, Le Seuil, Paris 2001
- Johan Huizinga, *L'Automne du Moyen âge*, trad. du hollandais par J. Bastin, précédé d'un entretien avec Jacques Le Goff, Payot, Paris 1975, 1989, 2002
- Erich Koehler, *L'Aventure chevaleresque. Idéal et réalité dans le roman courtois. Études sur la forme des plus anciens poèmes d'Arthur et du Graal*, trad. de l'allemand sur la 2e éd. par E. Kaufholz, Gallimard, Paris 1974
- François Julien-Labruyère, *Paysans charentais: histoire des campagnes d'Aunis, Saintonge et bas Angoumois*. 1 - 2, Rupella, La Rochelle 1982
- Muriel Laharie, *La Folie au moyen âge: XIe - XIIIe s.*, Le Léopard d'or, Paris 1991
- Michel Lauwers, *La mémoire des ancêtres, le souci des morts: morts, rites et société au Moyen âge: diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles*, Beauchesne, Paris 1997
- Claude Lecouteux, *Mélusine et le chevalier au cygne*, Payot, Paris 1982, 1997
- Huguette Legros, *L'amitié dans les chansons de geste à l'époque romane*, Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence 2001
- Massimo Livi Bacci, *La population dans l'histoire de l'Europe*, trad. de l'italien par Jean-Pierre Bardos, Le Seuil, Paris 1999

Anne Lombard-Jourdan, *Fleur de lys et oriflamme: signes célestes du royaume de France*, C.N.R.S., Paris 1991

Perrine Mane, *Calendriers et techniques agricoles: France-Italie, XIIe-XIIIe siècles*, le Sycomre, Paris 1983

François de Medeiros, *L'Occident et l'Afrique (XIIIe - XVe siècle): images et représentations*, Karthala, Paris 1985

Jules Michelet, *Œuvres complètes. 4. Histoire de France. 1. Livres I - IV*, Flammarion, Paris 1974

Milieus naturels, espaces sociaux: études offertes à Robert Delort. Travaux réunis par Elisabeth Mornet et Franco Morenzoni, avec la collab. de Danielle Millioud, Publications de la Sorbonne, Paris 1998

Massimo Montanari, *La faim et l'abondance: histoire de l'alimentation en Europe*, trad. de l'italien par Monique Aymard, Le Seuil, Paris 1995

Rober Ian Moore, *La première révolution européenne: Xe-XIIIe siècle*, trad. de l'anglais par Jean-Pierre Bardos, Le Seuil, Paris 2001

Françoise Piponnier, *Costume et vie sociale: la cour d'Anjou XIVe - XVe siècle*, Mouton, Paris 1970

Les propos de Saint Louis, présentés par David O'Connell, Gallimard - Julliard, [Paris] 1974

Paolo Rossi, *La naissance de la science moderne en Europe*, trad. de l'italien par Patrick Vighetti, Le Seuil, Paris 1999

Saint-Pétersbourg, une fenêtre sur la Russie: ville, modernisation, modernité 1900-1935, [colloque, 6-7.03.1997], sous la dir. de Ewa Bérard, Éd. de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris 2000

Charles Tilly, *Les révolutions européennes 1492-1992*, trad. de l'anglais par Paul Chemla, Le Seuil, Paris 1993

Silvana Vecchio, *Les péchés de la langue: discipline et éthique de la parole dans la culture médiévale*, trad. de l'italien, Le Cerf, Paris 1991

La ville et la cour: des bonnes et des mauvaises manières, sous la dir. de Daniela Romagnoli, [trad. par Jérôme Nicolas], Fayard, Paris 1995

Le village médiéval et son environnement: études offertes à Jean-Marie Pesez. Travaux réunis par Laurent Feller, Perrine Mane, Françoise Piponnier, Publications de la Sorbonne, Paris 1998

Jacques Voisenet, *Bêtes et hommes dans le monde médiéval: le bestiaire des clercs du Ve au XIIe siècle*, Brépols, Turnhout 2000

III. WYDANIA POLSKIE :

Marc Bloch, *Królowie cudotwórcy: studium na temat nadprzyrodzonego charakteru przypisywanego władzy królewskiej zwłaszcza we Francji i w Anglii*, Słowo wstępne Jacques Le Goff, tłum. Jan Maria Kłoczowski, Wyd. Volumen i Bellona, Warszawa 1998

Człowiek średniowiecza, red. Jacques Le Goff, tłum. Maria Radożycka-Paoletti, Wyd. Volumen i Marabut, Warszawa-Gdańsk 1996, Wyd. Świat Książki, Warszawa 2000

Umberto Eco, *W poszukiwaniu języka uniwersalnego*, Przedmowa Jacques Le Goff, tłum. Włodzimierz Soliński, Wyd. Marabut i Volumen, Gdańsk-Warszawa 2002

Inteligencja w wiekach średnich, Czytelnik, Warszawa 1966, toż w tłum. Eligii Bąkowskiej, Wyd. Volumen i Bellona, Warszawa 1997

Marcin Kula, *Niespodziewani przyjaciele czyli rzecz o zwykłej ludzkiej solidarności*, Przedmowa Jacques Le Goff, posłowie Karol Sachs, Wyd. Trio, Warszawa 1995

Kultura średniowiecznej Europy, tłum. Hanna Szumańska-Grossowa, Wyd. PWN, Warszawa 1970, Wyd. Volumen i Klon, Warszawa 1994, 1995

Narodziny czyśćca, tłum. Krzysztof Kocjan, Posłowie Zbigniew Mikołajko, PIW, Warszawa 1997

Sakiewka i życie: gospodarka i religia w średniowieczu, tłum. Hanna Zaremska. Wyd. Marabut, Gdańsk 1995

Świat średniowiecznej wyobraźni, tłum. Maria Radożycka-Paoletti. Wyd. Volumen i Bellona, Warszawa 1997

Święty Franciszek z Asyżu, tłum. Joanna Guze, Czytelnik, Warszawa 2001

Święty Ludwik, tłum. Katarzyna Marczevska, cz. 1, wstęp, aneksy, Wyd. Volumen, Warszawa 2001

Europejska tożsamość wobec historycznych i geograficznych ograniczeń

Rozmowa z prof. Jacquesem Le Goffem

- *Jak w perspektywie historycznej kształtowała się europejska przestrzeń i granice Europy, jak widzi Pan ten proces w perspektywie "długiego trwania"?*

- Jestem w trakcie pisania książki o epoce, w której się specjalizuję i która jest mi szczególnie bliska, o średniowieczu. Nie ulega dla mnie wątpliwości, że to wówczas właśnie zarysowany został kształt przyszłej Europy. Pomimo jednak całego dziedzictwa starożytności, dzieło zjednoczenia się Europy u schyłku średniowiecza nie dokonało się. Można natomiast powiedzieć, że szansa na to istnieje dzisiaj, chociaż proces ten nie został jeszcze ukończony i w dodatku zdaje się być narażony na poważne trudności. Chciałbym jeszcze na wstępie dodać, i jest to mój bardzo osobisty punkt widzenia, że kiedy mówię o końcu średniowiecza, to mam na myśli dwa możliwe wyjaśnienia tego pojęcia. Bardzo często za koniec tej epoki uważa się schyłek wieku XV, po którym nastąpiło odrodzenie, a następnie czasy nowożytne. Osobiście wierzę w "długie średniowiecze", które bynajmniej nie kończy się wraz z rewolucją przemysłową i rewolucją francuską. Ale niewiele to zmienia, jeśli mówimy o początku średniowiecza...

- *...jest w tym natomiast potwierdzenie faktu, iż przynajmniej w jednej kwestii pozostaje Pan konsekwentnie wiernym "szkole Annales", a ściślej - teorii "długiego trwania" Fernanda Braudela...*

- ... ale tak właśnie kształtowała się nowoczesna Europa. W tym procesie wyróżniam dwa zasadnicze elementy. Pierwszy, to wspólny charakter chrześcijaństwa przyjętego przez dawną, łacińską część imperium rzymskiego. Ale od razu pojawia się problem: istnieją przecież dwa chrześcijaństwa - łacińskie, rzymskie oraz greckie, ortodoksyjne. I sądzę, że ten rozdział na dwie Europy chrześcijańskie wciąż, do dzisiaj pozostaje jednym z największych problemów naszego kontynentu. Najpierw dlatego, że ten rozłam istnieje i że jakoby nie był charakter wspólny chrześcijaństwa rzymskiego i chrześcijaństwa greckiego, różnice między nimi pozostają głębokie.

I z drugiej strony, ten rozdział między chrześcijańską Europą łacińską na Zachodzie oraz Europą chrześcijańską grecką na Wschodzie, zaostriżył się i umocnił w ostatnim półwieczu, wskutek ustanowienia we wschodniej części Europy sowieckiego komunizmu. No i jeszcze inny element, mimo wszystko optymistyczny. Myślę, że wspólny charakter,

wspólne wartości chrześcijańskiego dziedzictwa Wschodu i Zachodu, górują nad tą resztą, która je różni.

- *O ile jednak fakt wspólnego chrześcijańskiego dziedzictwa Europy nie wywołuje sporów, to nie ma już takiej zgodności w przypadku brzmienia preambuły przyszłej europejskiej konstytucji...*

- Pisałem o tym do włoskiego dziennika «La Republica», gdyż czuję się w tej kwestii głęboko zawiedziony. Otóż uważam, że do przyszłej europejskiej konstytucji nie powinno się wprowadzać żadnej wzmianki o charakterze religijnym. Europa, jaka tworzy się na naszych oczach, jest - w moim wyobrażeniu - Europą laicką i nie powinno się ukrywać, co właśnie niniejszym czynię, znaczenia tego faktu dla historii chrześcijaństwa. Wydaje mi się po prostu, że ważną część wartości moralnych i kulturalnych Europy stanowią jej chrześcijańskie wartości świeckie. Religia nie powinna więc - moim zdaniem - figurować w takim dokumencie jak konstytucja. Niestety obawiam się, że w tym momencie nie podzielam odczuć większości Polaków, które skądinąd rozumiem, katolicyzm bowiem miał dla nich w przeszłości znaczenie tak fundamentalne, iż rzeczywiście mogą sobie takiego zapisu życzyć. Obecnie mając wreszcie możliwość swobodnego kształtowania swojego państwa, mają Polacy również prawo traktowania religii jako jednej z najważniejszych wartości. Chciałbym jednak wyrazić nadzieję, że zrozumieją oni, iż określenie laickości Europy w jej konstytucji, nie powinno być odczytywane jako akt antyreligijny, gdyż takim przecież nie jest. A wobec tego ta sprawa, ta różnica zdań nie powinna - jak mi się wydaje - w ostateczności stanowić żadnej przeszkody w znalezieniu odpowiedniej, akceptowanej przez wszystkich formuły.

Istnieje drugi "europejski charakter", który zresztą nie ma wiele wspólnego z tym, o którym właśnie powiedziałem: nawrócenie na chrześcijaństwo. To jasne, że narody stawały się europejskimi w miarę jak przyjmowały chrześcijaństwo. Można było spośród nich w ten sposób wyróżnić warstwy germańskie, węgierską, skandynawskie, słowiańskie, w końcu litewską, które kształtowały się od czasu przyjęcia przez nie chrześcijaństwa. I równocześnie ta Europa była Europą, którą w naszych czasach zazwyczaj określa się mianem - tu chętnie użyję określenia mojego przyjaciela Umberto Eco - Europy mieszanej. Takie są historyczne realia. Europa powstała na bazie przemieszania się różnych typów narodów i kultur.

W tej historii szczególnie ważne zjawisko miało miejsce pomiędzy V i X wiekiem, kiedy to mieszkańcy starego

cesarstwa rzymskiego złączyli się, stopili w prawdziwy związek. W jego skład wchodziły ludy określone wówczas terminem barbarzyńskich, były to ludy germańskie, skandynawskie, słowiańskie, węgierskie. Tak więc, rzeczywistość europejska jest, moim zdaniem, rzeczywistością mieszaną się. Ale to także sposób odrzucenia, w moim rozumieniu całkowitego i fundamentalnego, obrazu rasistowskiego Europy i oczywiście obrazu najgroźniejszego - nazistowskiego.

W tym wszystkim oczywiście tkwią trudności historyczne, o których właśnie mówiłem. Jedną z nich to, jak mi się wydaje, te dwie Europy i dwie religie - katolicka zreformowana i grecka, ortodoksyjna, których nie rozdziera wprawdzie konflikt, ale które pozostają jednak rozdzielone. Uważam, że problem, który istniał od początku, wciąż jest aktualny i nie potrafiłbym powiedzieć kiedy i jak w końcu zostanie rozwiązany, to problem granic Europy na Wschodzie. Jest rzeczą jasną, że ten terytorialnie rozległy twór polityczny i kulturalny musi mieć jakieś granice. Te granice, o czym panowie wiedzą równie dobrze jak ja, nigdy nie były zbyt dokładnie określone i proste. Były to zazwyczaj regiony mniej "mieszane", regiony "na styku", określone nie tyle precyzyjnie odmierzonymi granicami, co strefami granicznymi.

Poza tym wciąż aktualne pozostaje pytanie, czy Rosja jeszcze stanowi część Europy, gdyż problem granic, nie jest wyłącznie problemem natury geograficznej. Bo też właściwie nie ma granic geograficznych Europy na Wschodzie. Generał De Gaulle w swym pięknym odruchu powiedział kiedyś o Europie od Atlantyku do Uralu. Kiedy podróżuje się koleją transsyberyjską (czego jednak osobiście nie przeżyłem, ale co widziałem), słup graniczny na Uralu wskazuje Europę na Zachodzie i Azję na Wschodzie.

Pozostaje jeszcze tylko problem wyznaczenia i określenia rosyjskiego świata i rosyjskiego imperium z Syberią aż po Kamczatkę i Pacyfik, w sensie geograficznym, kulturalnym i politycznym oraz określenie granic wschodnich Europy.

Reasumując, wydaje się oczywiste, i nie ma w tym nic oryginalnego, że Europę tworzą kraje aktualnie wchodzące w skład Unii oraz te, które wkrótce do niej przystąpią. I to nie tylko te, które uczynią to w 2004 r., lecz również kilka lat później, jak Rumunia i Bułgaria. Mam też nadzieję, iż kiedyś sytuacja na to pozwoli, że w zjednoczonej Europie znajdą swoje miejsce również kraje bałkańskie: Chorwacja, Serbia i Czarnogóra.

- W swoich analizach i rozważaniach wykorzystuje Pan historię jako narzędzie służące do pokazania z jednej strony wizji Europy, kształtowania się europejskiej budowli, powstawania inteligencji i elit intelektualnych, z drugiej - do opisu procesu kształtowania się plemion, ludów i narodów. Tymczasem okazuje się, że historia stwarza istotne przeszkody w procesie budowy nowej Europy, hamuje ludzi w ich niejako naturalnym dążeniu do postępu, a nawet cofa i spycha w sytuacje bez wyjścia. Nasuwa się wniosek z pozoru paradoksalny, iż aby stworzyć coś nowego, trzeba najpierw przewyciężyć "stare". Czy rzeczywiście innej drogi nie ma?

- To bardzo ciekawe spostrzeżenie. Warto poświęcić mu nieco więcej uwagi. Przede wszystkim nie sędzę, żeby istniało coś takiego jak determinizm historyczny, tzn. uważam, że historia nie narzuca ludziom określonych, ostatecznych rozwiązań jakichś problemów. Ludzie mimo wszystko dysponują jakąś możliwością wyboru i posiadają dostateczną wolność i wolę, by wpływać na kształt historii, modyfikować jej bieg, zdobywać się na refleksję. I wydaje mi się, że w procesie historycznym takim jak proces jednoczenia się Europy jest to także kwestia woli jednostek i zbiorowości. Myślę więc, iż jest rzeczą niesłychanie ważną zarówno dla rządów jak i organizacji pragnących zbudować nową Europę, żeby do idei tej potrafiły przekonać zbiorowości i jednostki, wzbudzić większe nią zainteresowanie, ukazywać jej atrakcyjność. Jak więc powiedziałem, nie wierzę w fatalne przeznaczenie, nie wierzę, by historia była wszechmocnym potworem, narzucającym swą wolę. Historia tworzy fakty, na które zarówno jednostki, jak i zbiorowości mogą w moim przekonaniu, mieć wpływ. Weźmy przykład, jaki w sposób naturalny przychodzi mi na myśl. Czy można było w XVIII i XIX w. sądzić, że Rosja będzie miała predyspozycje do przyłączenia w swoje granice krajów słowiańskich, a wśród nich Polaków? Można powiedzieć, że nie. A przecież Rosja pokazała coś innego, że można zwyciężać w historii. Wniosek stąd płynie oczywisty: Rosja nie odniosłaby żadnego sukcesu w budowie swojego imperium, gdyby zachowywała się pasywnie i uwierzyła w historyczny fatalizm.

- Europejskie społeczeństwa są dziś wykształcone, jak nigdy przedtem. Proszę powiedzieć, jaką rolę w tej sytuacji mogą odegrać intelektualiści w budowie nowej Europy. Czy intelektualiści, którym w swoich pracach poświęcił Pan niemało miejsca w odniesieniu do wieków średnich, w ogóle mają jeszcze coś do powiedzenia, szczególnie w kontekście obecnego kryzysu irackiego i

powstałych na tym tle podziałów i poróżnień przebiegających w poprzek Europy?

- Kwestia zasadnicza i trudna. Myślę, że intelektualiści w każdej epoce począwszy od średniowiecza, zajmują w społeczeństwie miejsce szczególne. Jakże bowiem wyglądałoby średniowiecze bez Tomasza z Akwinu, Renesans bez Erazma i Macchiavellego, a XIX w. bez Micheleta, bez Mickiewicza i bez mężów stanu. Tak więc znaczenie intelektualisty, którego dość śmiałą definicję zaproponowałem już w 1957 r. w osobnej książeczce, wydaje się niezaprzeczalne. W myśl tej definicji, najogólniej mówiąc, jest to człowiek łączący w sobie kilka rodzajów działalności - myśliciela i badacza, czyli uczonego, profesora, nauczyciela, a może także dziennikarza, słowem kogoś, kto odkrywa tajemnice tego świata, tworzy wynalazki i upowszechnia wiedzę. To jest równocześnie ktoś, kto reprezentuje i głosi we własnym społeczeństwie wartości moralne, polityczne, narodowe i międzynarodowe.

I tu powstaje pytanie: gdzie przebiega granica, między tym, co powinno być sferą działalności intelektualisty i tym, czym nie powinien się on zajmować. Nie sądzę na przykład, żeby intelektualista mógł być politykiem. Z jednej strony mając wiele ważnych rzeczy do powiedzenia także w swej walce o wartości polityczne, nie powinien równocześnie wkraczać w obszar polityki. Może nie wypada mi tego mówić, ale sam zainteresowany zna moje zdanie na ten temat... Otóż uważam na przykład, że mój przyjaciel Bronisław Geremek, który odegrał w dziejach Polski od 1958 - wszyscy to wiemy - rolę niesłychanie ważną i - można to uczciwie powiedzieć - bardzo pozytywną, nie wyszedł z tej metamorfozy w człowieka polityki zwycięsko. Ten "eksperyment" zwyczajnie mu się nie powiódł. Przypadek ten wydaje mi się szczególnie charakterystyczny, wprost klasyczny. Los Geremka-polityka podzieliła - wiem, że znów powiem coś banalnego - Unia Wolności, partia intelektualna, której także w polityce się nie powiodło. Jakże jednak mogło być inaczej, skoro wkroczyła ona na teren sobie obcy, na teren, na którym powinna była wypełnić całkiem inną rolę. Misja intelektualisty w społeczeństwie jest tymczasem ważna i bogata, ale dotyczy - powtarzam! - sfery nauki, upowszechniania wiedzy, obrony wartości. I na tym koniec! To trudny problem dla narodów, dla państw, dla społeczeństw i będzie to jeszcze trudne dla Europy. Nie wiem jak to się obecnie dzieje w Polsce, ale we Francji - powinni panowie to zauważyć - wielu ludzi zarzuca intelektualistom brak wyraźnej postawy wobec "kryzysu irackiego". To nie jest łatwe. W upolitycznieniu intelektualistów kryje się

pułapka. Ta pułapka, to spodziewane - by tak rzec - korzyści, jakie są udziałem ludzi polityki: przywileje i popularność, bez ponoszenia odpowiedzialności za swoje czyny. Jest to więc sytuacja nadzwyczaj delikatna.

Kiedyś osobiście próbowałem angażować się w pewne akcje polityczne, ale cały czas mając na uwadze, by nie przekraczać tej delikatnej granicy pomiędzy światem intelektualisty i sferą polityki i nie oczekując stąd żadnej szczególnej popularności! Jednym z moich przyjaciół, którego zresztą podziwiam, jest Michel Foucault, ale wydaje mi się, iż poszedł on w swej publicznej postawie zbyt daleko. Kiedy jednak w Polsce wprowadzono stan wojenny, nie miałem wątpliwości, że należało publicznie angażować się na rzecz Polaków, nie zdradzając swych pozycji intelektualnych, pozostając wciąż na swoim miejscu. Generalnie jednak jest to trudny problem w Europie, którą obecnie budujemy. Nam potrzeba intelektualistów, Europa potrzebuje intelektualistów, lecz jak mają mówić, jakie środki wyrazu przyjąć, by nie wchodzić w rolę polityków, a równocześnie, aby głos ich był słyszalny...

- czy tylko mówić...?

- Oczywiście także działać. Proszę mi wybaczyć, że być może uprzedzam jakieś pytanie, ale wszyscy wiemy, że problem nie polega tylko na tym, by Europę zbudować, lecz jaką Europę zbudować? I w tym momencie sprawa staje się trudna. Jest ważne, a nawet niezbędne, by proces ten rozpocząć od stworzenia solidnej bazy ekonomicznej. Zbyt często opieramy się na słabych podstawach ideowych, a nawet instytucjonalnych i bez solidnej bazy ekonomicznej. Ileż może być warta taka konstrukcja? Jest oczywiste, iż w takich warunkach może to grozić - proszę wybaczyć grubiańskie wyrażenie - dostaniem po gębie. Na szczęście obecnie mamy już te podstawy, ale same one jeszcze nie wystarczą. Europa, to powinna być kultura, Europa, to powinna być idea. Nie wystarczy, by była to zwykła organizacja do spraw wolnej wymiany handlowej i prowadzenia interesów gospodarczych.

I tu pojawia się kolejny problem dla krajów, które pragną przyłączyć się do nas. Co ja mówię! Lepiej byłoby powiedzieć powrócić do nas, gdyż w Europie są one od dawna. Po prostu trwanie historii i historyczne doświadczenia stanęły na przeszkodzie w ich obecności w samym środku Europy, w pierwszej grupie Europejczyków! Wierzę, iż to dobrze i dla nich, i dla pozostałych Europejczyków, że proces ten w końcu się odbywa, i dobrze, że odbywa się on ostrożnie. Ale trzeba równocześnie, by kandydaci do Unii

pomogli nam swoją odwagą. Bo nam potrzeba Europejczyków śmiałych, a nie interesownych, zadowolających się li tylko wyższymi dochodami i wzrostem poziomu życia. Na szczęście można mieć nadzieję, że i poziom życia i kultura europejska we wszystkich krajach naszego kontynentu, krok po kroku będą wznosić się na coraz wyższy poziom. Tak jak to miało niegdyś miejsce w naszym dobrym średniowieczu...

Kolejna sprawa. W ostatnich miesiącach w większości krajów europejskich zauważyłem dylemat, polegający na sprzeczności pomiędzy państwową suwerennością, a koniecznością zrzeczenia się pewnych praw na rzecz wspólnoty. Przypomina mi to sytuację, jaka zasniała między wiekami IV, V i XI, kiedy to formowały się równocześnie narody, państwa i chrześcijańska jedność. Same przeciwieństwa! Ale to razem działało! Ta jedność - szczerze w to wierzę! - odpowiada Europie od chwili, kiedy okazało się, iż polega na różnorodności. Powiedziałbym nawet, że różnorodności we wszystkich dziedzinach. Począwszy od sfery językowej, która rodzi poważne problemy, aż po kuchnię. Jest rzeczą ważną, byśmy zachowali różnorodność kulinarną. Cóż bowiem warta byłaby Europa bez włoskiego makaronu, czy bez polskiego barszczu. Ja nie żartuję! Idea różnorodności powinna być jak najbardziej zachowana. Nam nie potrzeba jakiegoś imperium, państwowego monolitu, my chcemy zbudować państwo zjednoczone. A to całkiem co innego.

- *Przejdźmy do innej sprawy. To pytanie zadał już Bronisław Geremek w książce Panu poświęconej przez uczniów i przyjaciół². Czy mediewiści mają, Pana zdaniem, jakiś dług wobec innych historyków, wobec innych zawodów? A jeśli tak, to jaki? To pytanie kieruję do współzałożyciela szkoły «Annales»...*

- Trzeba zauważyć, że założyciele szkoły «Annales» byli mediewistami, a jeden z nich - specjalistą od wieku XVI. Okres historyczny, który pozwolił im na nowo zdefiniować dzieje europejskiej cywilizacji, to był okres tradycyjnie zwany średniowieczem i renesansem, a który ja określam mianem "długiego średniowiecza". Myślę w szczególności, że okres ten był nieźle ułożoną kombinacją jedności i różnorodności. Podziały przyniosła dopiero następna epoka. Nie chcę przez to powiedzieć, że średniowiecze nie znało wojny. Ale tamte wszystkie wojny w mniejszym lub większym stopniu miały charakter religijnych krucjat. Podczas gdy, począwszy od wieków XVII i XVIII, wojny - jak mi się wydaje - stały się zjawiskiem prawie normalnym. Jest wielkim

² *L'ogre historien: autour de Jacques Le Goff*. Textes rassemblés par Jacques Revel et Jean-Claude Schmitt, Paris 1998.

osiągnięciem obecnego ruchu europejskiego, że dąży on za wszelką cenę do pokojowego rozstrzygnięcia międzynarodowych sporów i unikania wojny.

- A co się tyczy owego, że się tak wyrażę, długu mediewistów... Jest to pytanie także o miejsce i rolę średniowiecza pośród innych epok historycznych.

- Od dawna powtarzam, iż średniowiecze jest wielką epoką pomiędzy starożytnością, czasami nowożytnymi i współczesnością. Każda z nich wyróżnia się wobec pozostałych swoją specyfiką źródeł i sposobem ich wykorzystania. Zaczniemy od punktu widzenia ilościowego. Dawna historia fascynowała mnie, kiedy byłem jeszcze studentem. Ale muszę przyznać, że w następstwie rosnącego zamiłowania do dziejów społecznych, do wieków minionych, do badania ruin i rzadkich tekstów, praca nad średniowieczem coraz bardziej przypominała rekonstrukcję niezwykłych skarbów. To nie było zajęcie dla historyka, lecz raczej dla paleontologa. W przypadku okresów późniejszych, a czasów najnowszych w szczególności, zdumiewa mnie obfitość źródeł. Trzeba dokonywać wyboru, co w pewnym sensie przypomina powrót do sytuacji znanej ze starożytności.

Do dziejów średniowiecza brak nam źródeł, gdyż byliśmy zmuszeni do odrzucenia wielu z nich. Epoka ta zdaje się ofiarowywać nam coś spomiędzy tego, co zniknęło i tego co przetrwało. I myślę, że na tym właśnie polega praca historyka, że aby próbować odtworzyć w miarę możliwości przeszłość średniowieczną, należy zanurzyć się w tym co przetrwało, mając równocześnie świadomość tego, co przestało istnieć. Skądinąd wydaje mi się, że więcej niż w przypadku jakiegokolwiek innego okresu przeszłości, średniowiecze oferuje swemu badaczowi źródła bardzo zróżnicowane. Oczywiście teksty. Wiek XIX - dla porównania - był okresem zadziwiającym pod względem studiów nad dawnymi tekstami, charakteryzował się podziwem dla starych źródeł. Pomędzy owymi tekstami znajdujemy nie tylko dokumenty o charakterze prawniczym, interesujące szczególnie historyków, lecz także źródła literackie. Średniowiecze jest niezwykłym wytwórcą i użytkownikiem obrazu.

Jest prawo, niestety studiowane "na zewnątrz", na specjalnym wydziale. To absurd, że jest osobny wydział dla prawa, osobny dla literatury, osobny dla czegoś co pozostało i nazywa się historią. Historia bez prawa, bez literatury, bez obrazu, jakież to dziwaczne!

A jaki dług mają mediewiści wobec historyków innych epok i wobec przedstawicieli innych zawodów? Otóż mediewiści

nauczyli się jak prowadzić studia uczonego erudyty. I to jest podejście do sprawy racjonalne.

- *Przed laty zajmował się Pan również problemem popularyzacji historii. Jak ocenia Pan dzisiaj poziom edukacji i wiedzy historycznej swoich rodaków?*

- Rzekłbym, że znajduję go całkiem "odpowiednim". Wydaje mi się, że od tego co było przed wojną, i to nie tylko we Francji, przebyliśmy długą drogę. Trzeba wyraźnie powiedzieć, że - tu powołam się na przykład Francji - jeśli przyjrzeć się szkołom podstawowym, gimnazjom i liceom, to historia, jakiej w nich nauczano, miała swojego mistrza, którym był Ernest Lavisse, a podręczniki pisał albo sam Lavisse, albo jego wyznawcy, którzy byli nieznośnie nacjonalistyczni. Myślę, że od tego czasu uczyniliśmy znaczny postęp. Misja, która bardzo mnie zainteresowała, choć nie uważam jej za swój największy sukces, to było przewodniczenie komisji do spraw reformy nauczania historii w szkołach podstawowych, gimnazjach i liceach. Misję tę powierzył mi pierwszy minister edukacji narodowej z czasów François Mitteranda, Alain Savary. Większość kolegów zasiadających w komisji miała często własne, odmienne zdanie, ale mimo wszystko w wielu sprawach znajdowaliśmy konsensus, gdyż była wola porozumienia. I ci nauczyciele i nauczycielki, naprawdę reprezentujący dobry poziom, dość już mieli tej agresywnej laickości, jaka zadomowiła się we francuskim systemie nauczania od początku XX w., a która uwidaczniała się w stosunku do religii. Ludzie ci przyznawali, iż koniecznie trzeba uczynić rozdział pomiędzy religią jako religią i religią jako sferą kultury. Że tę pierwszą należy pozostawić w gestii nauczających księży, tę drugą zaś przekazać nauczycielom świeckim. I to właśnie uważałem za ogromny postęp. Skądinąd mam świadomość, że szczęśliwie oszczędzona nam została ta prymitywna sowietyzacja, jakiej musieli doświadczać na przykład Polacy. Reasumując więc, poziom edukacji historycznej we Francji uważam za całkiem przyzwoity.

Jednym z najtrudniejszych problemów naszych czasów jest nacjonalizm. Trzeba włożyć wiele wysiłku, by ułatwić młodzieży szkolnej jego zrozumienie. A z tym jest jak z cholesterolem - bywa albo zły, albo dobry. Myślę, że są też dwa nacjonalizmy. Trzeba próbować pozbyć się pierwszego, ale pozostać wrażliwym na drugi. Jakże bowiem nasze kraje mogłyby przetrwać, a nawet odnosić zwycięstwa bez nacjonalistów, którzy są depozytariuszami, strażnikami narodowych wartości. Nie chodzi więc o to by nacjonalistów całkiem odrzucić. I trzeba to wyraźnie powiedzieć wszystkim

"nowym Europejczykom". Wejście do Europy nie oznacza bynajmniej dla nich rezygnacji z "bycia nacjonalistą". Ale rzecz w tym, by popierać te europejskie nacjonalizmy, które pozostają w zgodzie z innymi, kierują się rozsądkiem i wolne są od agresji wobec innych cywilizacji i kultur.

- *Przed laty istniała i działała francusko-polska komisja historyczna. Był Pan jednym z jej członków. Gdyby dzisiaj powstała taka komisja, to czy miałyby - Pana zdaniem - nad czym pracować?*

- To prawda. Komisja, w skład której wchodziłem działała dobre 30 lat temu. Ale była to komisja trochę dziwna. Staraliśmy się - jedni i drudzy - unikać jakichkolwiek konfliktów, w efekcie omijaliśmy całe obszary potencjalnych napięć, jak np. wszelkie kwestie związane z literaturą. Jedyny problem nieco gorętszy poruszała strona polska, i w tym miała rację. We francuskich podręcznikach do historii, w szczególności dotyczących II wojny światowej, niedostatecznie na przykład przedstawiano polski ruch oporu i jego znaczenie w dziejach tej wojny. My nic nie mówiliśmy o popularyzacji marksizmu w podręcznikach polskich, a Polacy dyplomatycznie omijali problem "ducha kapitalistycznego" obecnego niekiedy w podręcznikach francuskich. Pomimo słabości tamtej komisji, sądzę, że w niektórych sprawach osiągnęliśmy znaczący postęp. A dzisiaj? Wydaje mi się, że to byłby dobry pomysł. Byłem świadkiem rozmów kolegów węgierskich i rumuńskich, którzy w sposobie opisu wielu wspólnych, niesłychanie drażliwych kwestii, osiągnęli niezłe wyniki.

- *Przypadek działającej przez wiele lat komisji polsko-niemieckiej, aczkolwiek dotyczący krajów ze sobą sąsiadujących, również chyba potwierdza sens takich inicjatyw...*

- Przyznaję, że w ogóle o czymś takim nie myślałem, ale to bardzo dobry pomysł, który w dodatku można by zrealizować w ramach projektów europejskich.

- *Nad czym Pan obecnie pracuje?*

- Przygotowuję książkę pt. *Europa narodziła się w wiekach średnich*. Praca ta ma się ukazać w ramach tzw. błękitnej serii "europejskiej", równocześnie po niemiecku, angielsku i hiszpańsku, być może zanadto komercyjnej, ale na pewno interesującej. Właśnie ukończyłem inną książkę - zbiór wywiadów i pamiątek o moich badaniach i pracach o średniowieczu. Dla Wydawnictwa Bayard z kolei oddaję moją pracę na temat Boga. Ukaże się ona w serii poświęconej

stosunkowi znanych osobistości do Boga. To bardzo ciekawy temat. Postanowiłem spróbować ukazać rodzaj relacji zachodzących pomiędzy Bogiem, a mężczyznami i kobietami w epoce średniowiecza. Zajmuję stanowisko dalekie do przyjęcia przez wszystkich mediewistów, myślę bowiem, że średniowieczne chrześcijaństwo doprawdy nie było monoteistyczne. Uważam też, że mężczyźni i kobiety byli w tamtych czasach traktowani jako osobowości bardzo różne. Ojciec i Syn, to cała historia znaczenia Znaków tych różnych postaci, w szczególności wraz z szerzeniem się wizerunku Chrystusa cierpiącego, miała miejsce bardzo ciekawa ewolucja obrazu - w tym także ikonografii Ducha Świętego - która od początku interesowała teologów.

Duch Święty staje się - ośmielę się powiedzieć - ważnym rozmówcą dla wielu mężczyzn i kobiet średniowiecza, a ze mnie czyniąc kompletnego heretyka... Myślę sobie, że chrześcijaństwo średniowieczne, tak jak w przypadku trzech muszkieterów, których było czterech..., stworzyło czwartego Boga, wydaje mi się bowiem, że to w tej właśnie epoce kobiety zaczęły oddawać cześć boską Najświętszej Maryi Pannie.

W pobożności utrwalonej w obrazach większość mężczyzn i kobiet średniowiecza miała - dosłownie - specyficzną dostojność i godność. Niezłe mnie to rozbawiło, kiedy z pewnym dziennikarzem specjalizującym się w tematyce religijnej rozważaliśmy problem znaczenia ciała i duszy w tamtej epoce. Napięcie, jakie towarzyszyło temu zagadnieniu, brało się z jednej strony z przesadnie negatywnej koncepcji widzenia ciała, z drugiej zaś - z koncepcji przesadnie je sławiącej.

Wyobrażenie ciała, dominujące wśród ludzi i w Kościele tamtej epoki, było obrazem budzącym wstręt. Wciąż przytacza się zwroty Grzegorza Wielkiego o "okropnym cieiele", o "budowli duszy", a zapomina, że chrześcijaństwo jest również prawdopodobnie jedyną religią, uznającą odrodzenie się ciała, rzecz całkiem odmienna od przechodzenia duszy z jednego ciała do drugiego, jak w hinduizmie czy buddyzmie, i co ciało czyni ostatecznie błogosławionym, zbawionym, to Ciało Boga, które było przeniknięte najpierw w formie eucharystii, następnie poprzez założenie zaprowadzenie Pokoju Bożego w XIII w. Uważam, że było tam jedno z tych napięć charakterystycznych, według mnie, dla średniowiecza, które dawało mu żywotność, gdyż współcześni byli rozdarci pomiędzy dwa ekstremalne pojęcia, które nie były nakazami. Wracając zaś do mojej pracy, to muszę przyznać, iż ostatnio pracuję stosunkowo mało i piszę wolno. Mam problemy ze zdrowiem, no i powoli zbliżam się do 80 urodzin.

- *Wydarzyło się to 31 grudnia czy też 1 stycznia?*
- 1 stycznia! I tu taka zabawna historia. Moja matka mówiła mi wiele razy: Twój ojciec nigdy by się nie zgodził, by zgłosić Twoje urodziny 1 stycznia, nawet gdybyś urodził się 31 grudnia...

- *Przez wiele lat prowadził Pan seminaria w Ecole Pratique des Hautes Etudes (EPHE) i w Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS). Czy utrzymuje Pan jakieś kontakty ze swoimi uczniami?*
- Z niektórymi bardzo bliskie, na przykład z Jean-Claude Schmittem, jednym z moich najbliższych uczniów i przyjaciół. Wiele z nim współpracuję.

- *Jakieś kontakty z historykami polskimi?*
- Niestety, w ostatnich latach coraz słabsze. To prawda, miałem i wciąż mam wśród polskich historyków wielu przyjaciół, z którymi pozostaję w kontakcie. Należą do nich Karol Modzelewski, Henryk Samsonowicz i Stanisław Bylina, ponadto moje dwie szwagierki też są mediewistami... Niektórzy z dawnych przyjaciół jednak odeszli. Przed laty bardzo bliskie kontakty utrzymywałem bynajmniej nie z mediewistą, bo z Witoldem Kula, ale także z Aleksandrem Gieysztozem.

Paryż, 25 marca 2003

Rozmowę przeprowadzili Wojciech Fałkowski, Adam Gałkowski.